

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นกลางไทย

ในบทนี้จะเป็นการกล่าวถึง การก่อตัวและบทบาทของชนชั้นกลางไทยในอุดมคติต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นการชี้ให้เห็นถึงการคลี่คลายตัว ตลอดจนพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพลวัตการเปลี่ยนแปลงของชนชั้นกลางไทยที่เกิดขึ้นในแต่ละยุคสมัยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจ ผู้วิจัยจึงได้แบ่งประเด็นในการศึกษาไว้เป็นยุคสมัย ดังต่อไปนี้คือ

3.1 อัครรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงยุคเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475

ในสังคมไทยแต่เดิมนั้นมีชนชั้นกลางอยู่น้อยมาก จะมีก็แต่เจ้ากับไพร่ ขุนนางกับชาวนาเท่านั้น¹ คนกลุ่มแรกที่ถูกพิจารณาว่าเป็นชนชั้นกลางในสังคมไทยก็คือ กลุ่มพ่อค้าชาวจีน ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยคนกลุ่มนี้ถูกจัดให้เป็นพวกชนชั้นกระฎุมพี ซึ่งถือกำเนิดขึ้นและดำรงอยู่ควบคู่ไปกับระบบเศรษฐกิจตลาดที่เน้นการส่งออก ทำให้เกิดความต้องการแรงงานในการผลิตและการประกอบการ ความต้องการดังกล่าวทำให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคนจีนอพยพที่ทะฮอดเดินทางมาประเทศ

¹ เป็นทัศนะของนักสังคมวิทยาส่วนมากที่มีความคิดเห็นในเรื่องการก่อตัวของชนชั้นกลางไทยในระยะเริ่มแรก

ไทย กระฎุมพีกลุ่มนี้ได้รวมตัวกันและได้สร้างวัฒนธรรมของตนเองที่มีความแตกต่างไปจากพวกเจ้านาย ชุนนาง และไพร่ในขณะนั้น ²

การเติบโตขึ้นของกลุ่มพ่อค้า มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจภายในประเทศเป็นอย่างมาก และในขณะเดียวกันคนกลุ่มนี้ก็มีส่วนในการสั่นคลอนค่านิยมเรื่องความสำเร็จในชีวิตที่เกิดจากการรับราชการมาสู่การเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จจากการประกอบการค้า ³ อย่างไรก็ตามคนกลุ่มนี้ก็กลับไม่มีบทบาทสำคัญในทางการเมืองเลย ทั้งนี้เพราะความที่เป็นคนต่างค้ำว ทำให้พวกเขาไม่มีสิทธิและเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นมากนัก อีกทั้งพ่อค้าชาวจีนกลุ่มนี้ก็ยังรวมกลุ่มกันอยู่แค่เฉพาะในชุมชนชาวจีนด้วยกัน ไม่ได้มีความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมกับคนกลุ่มอื่นในสังคมโคตรวม ประกอบกับสภาพเศรษฐกิจสังคมในยุคนี้ก็เอื้ออำนาจต่อผลประโยชน์ของพวกเขา ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นที่ต้องสร้างข้อเรียกร้อง หรือต่อรองใด ๆ ในทางการเมือง เพราะเกรงว่าจะไปกระทบกระเทือนต่อหนทางทำมาหากินและผลประโยชน์ของคนในขณะนั้นนั่นเอง

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับบรรณกรรมรัตนโกสินทร์." วารสารธรรมศาสตร์ 11(1), 2525. อ้างใน สุรางค์ จันทวานิช, "รายงานผลการวิจัยการจัดช่วงชั้นทางสังคม : เกียรติภูมิของอาชีพต่าง ๆ ในสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาฯ, 2534), หน้า 16.

³ ศิริพร สอดคมลศาสตร์, "แนวคิดว่าด้วยชนชั้นกลางในสังคมไทย," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์การเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 47.

ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยในรัชกาลที่ 5 โดยจัดให้มีการศึกษาสมัยใหม่ และจัดระเบียบการบริหารการปกครองประเทศให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศ ในขณะนั้นเองที่ระบอบราชการไทยได้ถือกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งส่งผลให้เกิดระบบการรับราชการเป็นอาชีพเมื่อราวปีพ.ศ. 2471 ในช่วงระยะเวลานี้เองที่นับเป็นจุดเริ่มต้นครั้งสำคัญของการปรากฏตัวของชนชั้นกลางกลุ่มใหม่ในสังคมไทย นั่นคือกลุ่มข้าราชการสมัยใหม่ ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มคนงานคอปกขาวที่มีขนาดใหญ่่มาก และอีกส่วนหนึ่งก็เป็นกลุ่มปัญญาชน อันประกอบด้วยนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ทนายความ ฯลฯ ซึ่งในระยะแรกคนกลุ่มนี้ยังมีจำนวนไม่มากเท่ากับกลุ่มข้าราชการ ซึ่งเป็นกลุ่มชนชั้นกลางที่ใหญ่ที่สุดในขณะนั้น เนื่องจากกลุ่มปัญญาชนเหล่านี้มีจำนวนน้อย การแสดงออกทางการเมืองทั้งหลายจึงไม่สามารถส่งผลกระทบได้อย่างกว้างขวาง ลึกซึ้ง ยกเว้นนักหนังสือพิมพ์ แต่การที่มีจำนวนน้อยนั้นไม่ใช่สาเหตุเดียวที่ทำให้คนกลุ่มนี้ไม่มีความสำคัญทางการเมือง การที่กลุ่มข้าราชการซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มชนชั้นกลางที่ใหญ่ในขณะนั้นถูกหล่อหลอมความคิด ความเชื่อ และทัศนคติที่ว่า ข้าราชการเป็นผู้ที่ค้ำองทำงานรับใช้กษัตริย์ ซึ่งถือว่าเป็นงานที่มีเกียรติอันมีส่วนสนับสนุนให้ระบบศักดินาที่ดำรงอยู่ในขณะนั้นมีความแข็งแกร่งมากยิ่งขึ้น และในขณะเดียวกันกลุ่มปัญญาชนซึ่งเป็นกลุ่มชนชั้นกลางใหม่ที่มีหัวก้าวหน้า กลับถูกจำกัดการมีส่วนร่วมทางการเมือง ประกอบกับแนวทางการเมืองของผู้นำในระบอบหัวเลี้ยวหัวต่อที่ไม่ถูกต้องก็มีผลต่อการจำกัดตัว และการแสดงบทบาททางการเมืองของชนชั้นกลางไทยในยุคนั้นเช่นกัน⁴

⁴ เอนก เหล่าธรรมทัศน์, "ภาวะเป็นอริยที่เพิ่งตื่น : ชนชั้นกลางกับการเมืองไทย," ใน มือบมือถือ : ชนชั้นกลางและนักธุรกิจกับพัฒนาการประชาธิปไตย (กรุงเทพมหานคร : นิชเชศ พรินดิง เซ็นเตอร์, 2537), หน้า 64.

อย่างไรก็ดี ชนชั้นกลางไทยเริ่มมีบทบาทมากยิ่งขึ้นในช่วงของการเปลี่ยนแปลง การปกครอง 2475 ซึ่งนับว่าเป็นช่วงเวลาที่สำคัญทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย ทั้งนี้ เพราะชนชั้นกลางส่วนหนึ่งที่เป็นข้าราชการและนายทหาร ได้ทำการรัฐประหารเปลี่ยนแปลง การปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบประชาธิปไตย ซึ่งการกระทำดังกล่าวมิได้ระดมชนชั้นกลางอื่นเข้าร่วมอย่างจริงจัง ที่เป็นเช่นนี้เพราะชนชั้นกลางในขณะนั้น ส่วนหนึ่งเป็นคนเชื้อสายจีน โดยเฉพาะพ่อค้ารายย่อยที่เป็นคนต่างด้าว ซึ่งมิได้รับผลกระทบ จากการรัฐประหารดังกล่าว จึงทำให้ไม่มีแรงจูงใจให้เกิดความต้องการในการมีส่วนร่วม หรือแสดงบทบาทในทางการเมืองมากนัก ในขณะที่ชนชั้นกลางอีกส่วนหนึ่ง (พวกปัญญาชน เสรี) ได้พยายามเข้าร่วมกับชนชั้นล่างเพื่อปรับปรุงประเทศ โดยที่ระบอบสภากษัตริย์ราษฎร ได้เปิดโอกาสให้ชนชั้นกลางได้มีส่วนร่วมทางการเมือง แต่กลับถูกคณะราษฎรสั่งห้ามตั้งพรรค การเมือง เพราะเกรงว่าพวกเจ้าและชนชั้นสูงจะใช้พรรคการเมืองและการเลือกตั้งเป็น เครื่องมือในการหวนกลับมาใช้อำนาจ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นอุปสรรคในการพัฒนาจิตสำนึกของ ชนชั้นกลางไทยให้มีความเข้มแข็งพร้อมที่จะเป็นผู้นำในการเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อพัฒนาประชาธิปไตยให้มั่นคงในระยะเริ่มแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

กล่าวโดยสรุปคือ ชนชั้นกลางในระยะเริ่มแรก ที่ประกอบไปด้วยกลุ่มข้าราชการ สมัยใหม่และกลุ่มปัญญาชนเสรี ตลอดจนพ่อค้าจีนรายย่อยในสังคมไทยสมัยนี้ ยังคงมีความ อ่อนแอในแง่ของการเข้าไปมีบทบาท หรือมีส่วนร่วมในทางการเมืองเพื่อพัฒนาประชาธิปไตย ให้มีความเข้มแข็งในระยะเริ่มแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทั้งนี้เพราะถูกจำกัด การมีส่วนร่วมทางการเมือง โดยที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่เปิดช่องให้กระทำเช่นนั้น ได้ แต่กระนั้นก็ยังมิ乏ชนชั้นกลางบางกลุ่มคือ พวกปัญญาชนเสรี โดยเฉพาะนักหนังสือพิมพ์ นักเขียน ฯลฯ อาทิเช่น กุหลาบ ศาสประดิษฐ์^๕ ได้นำเสนอบทความเรื่อง "มนุษยภาพ" ในปลายปี 2474 ซึ่งเป็นการวิจารณ์ระบอบเก่าอย่างรุนแรง และแสดงความเชื่อมั่นใน

^๕ ศิริพร ยอดกมลศาสตร์, แนวคิดว่าด้วยชนชั้นกลางในสังคมไทย, หน้า 50.

"สิทธิ" ของมนุษย์ที่จะอยู่อย่างเท่าเทียมกันในกรอบของหลักนิติธรรม เป็นต้น ตรงนี้สะท้อนให้เห็นถึงความต้องการในการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่ชัดเจนของชนชั้นกลางในกลุ่มหัวก้าวหน้า ซึ่งมีจำนวนน้อยได้พยายามเคลื่อนไหวและขอมีส่วนร่วมทางการเมือง แม้ว่า การกระทำดังกล่าวมิได้มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในทางการเมืองอย่างฉับพลันก็ตาม แต่ก็นับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ดี ที่จะพัฒนาบทบาททางการเมืองของคนกลุ่มนี้ให้มีประสิทธิภาพ และสามารถเป็นผู้นำในการผลักดันประชาธิปไตยของไทยให้ก้าวหน้าในระยะต่อมาได้

3.2 ยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ถึง ยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (2476-2516)

รัฐใหม่ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 มีเอกลักษณ์อย่างหนึ่งเป็นทางการที่แตกต่างไปจากรัฐเก่า คือ เป็นรัฐที่อ้างว่ามีระบอบรัฐธรรมนูญนิยม แต่รัฐใหม่ที่เกิดขึ้นด้วยน้ำมือของกลุ่มข้าราชการ มิใช่ผลพวงของการต่อสู้ที่มาจากกระฎุมพี ฐานอำนาจทางการเมืองของรัฐใหม่จึงมิใช่ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ หากแต่เป็นฐานอำนาจทางราชการ โดยที่คณะราษฎรได้สร้างรัฐที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลัก ดังนั้นรัฐธรรมนูญจึงเป็นเครื่องมือที่คณะราษฎรใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมในการล้มล้างอำนาจเก่าเพื่อให้คณะของตนอยู่ได้ ท่ามกลางความแข็งแกร่งของระบบราชการและความอ่อนแอของกระฎุมพีกสิกร ข้าราชการจึงเป็นชนชั้นกลางที่อยู่ระหว่างความอ่อนแอของสองชนชั้นดังกล่าว ซึ่งต่อมาได้แปรสภาพจากการเป็นวาลโลกของรัฐมาเป็นอำนาจรัฐเสียเอง

๑. ชื่อนันต์ สมุทวณิช, รัฐกับสังคมไทย : ไตรลักษณ์รัฐไทยในพหุสังคมสยาม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 90-91.

จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ตลอดระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2435-2475 ซึ่งเป็นช่วงที่ระบบราชการขยายตัวมากขึ้น และเปิดโอกาสให้บุคคลธรรมดาที่มีได้เป็นสมาชิกของพระราชวงศ์ หรือเป็นเชื้อสายขุนนางได้เข้าสู่ระบบราชการได้นั้น บุตรหลานของตระกูลเชื้อสายจีนจำนวนมากและบุตรหลานของกลุ่มชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ ก็ได้หลังไหลเข้าสู่ระบบราชการทั้งทหารและพลเรือนด้วย โดยมีเงื่อนไขว่า คนเหล่านี้ต้องมีสัญชาติไทย อย่างไรก็ตาม การเข้าสู่ระบบราชการของคนเชื้อสายจีนและชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ นั้น มีความสำคัญในการหล่อหลอมและละลายเอกลักษณ์ทางเชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรมของคนเหล่านี้ให้กลายเป็นชนชั้นราชการไปในที่สุด แทนที่จะพัฒนาให้เป็นสมาชิกของชนชั้นกระฎุมพีนอกระบบราชการ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า อำนาจรัฐกับอำนาจทางการเมือง และอำนาจทางสังคม ตกอยู่ในมือกลุ่มผู้นำของเหล่าข้าราชการภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475

อย่างไรก็ดี ประเด็นที่สำคัญก็คือ ข้าราชการผู้กุมอำนาจรัฐมิได้กระตุน-ส่งเสริมพลังต่าง ๆ ในประชาสังคม หากแต่จำกัด-ควบคุมโดยอาศัยกฎหมาย กฎ ข้อบังคับต่าง ๆ ที่มีมาแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นตัวห้ามมิให้สมาคมการค้าเข้าเกี่ยวข้องกับทางการเมือง มีผลให้กระฎุมพีขาดช่องทางตามกระบวนการทางการเมืองที่จะแสดงออกซึ่งผลประโยชน์ หรือกดดันต่อการตัดสินใจในระยะก่อนที่การตัดสินใจนั้น จะมีผลบังคับใช้เป็นกฎหมาย ในทางตรงข้ามกลับต้องไปแสวงหาโอกาสและช่องทางที่จะหลีกเลี่ยงกฎหมายหรือใช้เงิน รวมไปจนถึงผลประโยชน์อื่น ๆ คอบกนเจ้าหน้าที่ เพื่อความสะดวกในการขออนุญาตในการดำเนินกิจการของตน⁷

กล่าวโดยสรุปก็คือ ชนชั้นกระฎุมพีแม้จะเติบโตขยายตัวเพียงใด ก็ไม่สามารถพัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจให้เป็นศักยภาพทางการเมืองและสังคมได้ อำนาจทางการเมืองและอำนาจทางสังคมจึงยังคงรวมศูนย์อยู่ที่ระบบราชการ ซึ่งเป็นฝ่ายกำหนดคุณค่าต่าง ๆ ให้แก่ประชาสังคมนอกกลไกของรัฐ

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

อย่างไรก็ดี ชั้นชั้นข้าราชการซึ่งเป็นชนชั้นกลางที่มีจำนวนมากที่สุดในยุคหลัง
เปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นชนชั้นที่อาศัยอำนาจทางกฎหมายของรัฐเป็นเงื่อนไขหลักใน
การสัมพันธ์กับชนชั้นอื่นในสังคม โดยเฉพาะชนชั้นกระฎุมพี ชั้นชั้นข้าราชการจึงต้องระวังรักษา
การเข้าถึงอำนาจรัฐส่วนนี้มิให้ชนชั้นอื่นมายึดกุมไปได้ เพราะนั่นย่อมหมายถึง การหมด
การผูกขาดการเป็นเจ้าของอำนาจทางราชการที่ตนเป็นทั้งผู้กำหนด เป็นผู้ใช้ และเป็นผู้
ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงนั่นเอง

แม้ว่าชนชั้นกลางจำนวนมากในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง จะเป็นกลุ่มคน
ในระบบราชการก็ตามที แต่ก็ยังมีผู้นำบางคนที่ยังมองการณ์ไกล เล็งเห็นความสำคัญของชนชั้น
กลางและพยายามจะฟูมฟักให้คนกลุ่มนี้เติบโตขึ้นมาเป็นฐานกำลังของตน เช่น การที่จอมพล
แปลก พิบูลสงครามและหลวงวิจิตรวาทการ จำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนเชื้อสายจีน
และสนับสนุนธุรกิจขนาดย่อมของคนไทยนั้น ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการ
สร้างชนชั้นกลางกลุ่มใหม่ที่เป็นคนเชื้อสายไทยนั่นเอง^๑ เมื่อเป็นเช่นนั้น พ่อค้าชาวจีนจึง
เป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายชาตินิยมในช่วงของจอมพลป. เป็นอย่างมาก จนเป็น
ผลให้คนจีนกลุ่มนี้ผิงกำลังกันอย่างแนบแน่น และมีการแสดงออกอย่างรุนแรง^๒ แต่ก็ไม่
ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในทางการเมืองในขณะนั้นมากนัก

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เอนก เหล่าธรรมทัศน์, อ้างแล้ว, หน้า 65.

^๒ วรวิทย์ เจริญเลิศ, "ชนชั้นกลางกับเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ : ฝ่ายประชา
ธิปไตยหรือรัฐปฏิการ ? ใน ชนชั้นกลางบนกระแสประชาธิปไตยไทย, ผาสุก พงษ์ไพจิตร
และสังคีต นิวิธะรังสรรค์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : 179 การพิมพ์, 2536),
หน้า 131.

ยุคที่ถือได้ว่าเป็นยุคแห่งการขยายตัวของชนชั้นกลางในทางเศรษฐกิจนอกระบบราชการอย่างแท้จริงก็คือ ยุคจอมพลสฤษดิ์ โดยเราจะพบว่า การขยายตัวเติบโตใหญ่ของชนชั้นกลางที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นผลมาจากการ "พัฒนา" ประเทศในช่วงรัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์แทบทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากในยุคนั้นที่จอมพลสฤษดิ์ครองอำนาจนั้น ได้มีคำขวัญแพร่หลายไปทั่วบ้านทั่วเมือง มีใจความว่า "งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข" คำขวัญดังกล่าว ได้กลายเป็นคตินิยมที่สร้างและมีอิทธิพลครอบงำทัศนคติของชนชั้นกลางไทยมาจนถึงปัจจุบัน และท่ามกลางค่านิยมของการยกย่องที่สอนว่า "เงิน" เท่านั้น ที่สามารถสร้างความสุขในชีวิตได้ ส่วนงานที่สร้างเงินขึ้นมานั้นก็ทำกันได้ทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะถูกหรือผิดกฎหมายก็ตามนี้เองที่สร้างชนชั้นกลางอีกกลุ่มหนึ่งขึ้นมาในสังคมไทย¹⁰

แนวทางที่จอมพลสฤษดิ์ใช้ในการสร้างชนชั้นกลางนั้น ต่างไปจากนโยบายชาตินิยมของคณะราษฎรและรัฐบาลจอมพลป. ในแง่ที่ใช้ "กลไกตลาด" มากกว่าอาศัยการดำเนินวิสาหกิจโดยรัฐ ภายใต้ต้นโยบายพัฒนาประเทศที่เน้นความเจริญทางเศรษฐกิจ เลิกใช้มาตรการกีดกันชาวจีนนี้เอง ที่ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยเจริญเติบโตควบคู่ไปกับการเพิ่มขึ้นของชนชั้นกลางไทยระยะต่อมา

การที่ชนชั้นกลางสามารถขยายตัวจนเห็นได้ชัดนั้น อาจกล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวทางการศึกษา ซึ่งผลิตปัญญาชนออกสู่สังคมของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ และการสร้างงานโดยการสร้างรัฐวิสาหกิจ รวมไปถึงการสนับสนุนให้เอกชนเข้ามาลงทุนในประเทศไทยในช่วงแห่งการใช้นโยบายทางเศรษฐกิจของจอมพลสฤษดิ์ ซึ่งในช่วงหนึ่งที่สววรรษแรกของการ "พัฒนา" แบบเน้นภาคเอกชนนั้น แม้คนชั้นกลางจะเพิ่มมากขึ้น แต่ก็

¹⁰ เกษม ศิริสัมพันธ์, "ชนชั้นกลาง (1)," ผู้จัดการรายวัน (14 กุมภาพันธ์ 2539) : 8.

ยังอยู่ในภาคราชการเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การ "พัฒนา" ในแนวทางของจอมพลสฤษดิ์นั้น แม้จะทำให้เจ้าของธุรกิจมีจำนวนมากขึ้น และมีกำลังทางเศรษฐกิจมากขึ้นก็ตาม แต่ก็หาได้ทำให้ชนชั้นกลางในภาคเอกชนมีจำนวนเพิ่มขึ้นรวดเร็วเท่าใดนักในทางกลับกัน การที่เศรษฐกิจขยายตัวอย่างมากในช่วงทศวรรษแรกของการ "พัฒนา" นั้นกลับมีผลสำคัญต่อการก่อตัวของกลุ่มนักศึกษา ซึ่งถือว่าเป็น "ตัวแทน" หรือเป็น "ต้นแบบ" ของชนชั้นกลางนอกระบบราชการ ซึ่งเจริญเติบโตมากขึ้นมาภายหลัง ¹¹

จากที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสะท้อนให้เห็นว่า สิ่งประเทศมีการพัฒนาทางเศรษฐกิจและขยายโอกาสทางการศึกษามากขึ้นเท่าไร ก็จะต้องเป็นการเพิ่มชนชั้นกลางให้มีจำนวนมากขึ้นเป็นเงาตามตัว แต่ในทางกลับกันผลแห่งการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลจากการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ ก็ก่อให้เกิดปัญหาในเรื่องการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกัน ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนที่มีอยู่แล้ว กลับขยายห่างออกจากกันเพิ่มขึ้น ชนชั้นต่ำที่มีฐานะยากจนจำนวนมากที่เป็นพื้นฐานทางสังคมนับวันจะยิ่งจนลงเรื่อย ๆ ¹² สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนา ซึ่งส่งผลทั้งทางบวกและลบควบคู่กัน ปัญหาเหล่านี้เองที่เป็นที่มาของการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมืองในช่วง 14 ตุลาคม 2516 ของนิสิต นักศึกษา ซึ่งเป็นชนชั้นกลางนอกระบบราชการ ที่คลั่งคลวสตัวมาจากยุคพัฒนาในช่วงของจอมพลสฤษดิ์นั่นเอง ผลของการต่อสู้ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ทำให้กลุ่มผู้นำเผด็จการอย่างจอมพลถนอม-ประภาส ที่พยายามสืบทอดอำนาจการปกครองต่อจากจอมพลสฤษดิ์ต้องพ้นจากเวทีการเมืองไป ในขณะที่ชนชั้นกลางรุ่นใหม่ที่เป็นกลุ่มนักศึกษาได้แสดง

¹¹ เอนก เหล่าธรรมทัศน์, อ้างแล้ว, หน้า 66-67.

¹² ชาวลิต ชูปลาค้าง, "ความล้มเหลวของการสร้างชนชั้นกลางในประเทศไทย,"

บทบาททางการเมืองร่วมกับชนชั้นล่างซึ่งได้เผด็จการทหารได้สำเร็จ ชนชั้นกลางบางกลุ่มที่เติบโตมาจากระบอบเผด็จการสฤษดิ์ เช่น นักธุรกิจ นายธนาคาร พ่อค้าเอกชน ฯลฯ กลับมิได้แสดงบทบาททางการเมืองอย่างเด่นชัด ไม่ว่าจะเป็นในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 หรือ 6 ตุลาคม 2519 ก็ตาม ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะคนเหล่านี้เห็นว่า ระบอบการปกครองในขณะนั้นมันเอื้อต่อผลประโยชน์ของคน หรือไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการทำงานของคนมากนัก จึงไม่น่าแปลกที่เราจะพบว่า ใน 3 ปีหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 แล้ว กลุ่มชนชั้นกลางเหล่านี้กลับมีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นในเชิงอุปถัมภ์-อิงแอบกับกลุ่มผู้นำทางทหาร ทั้งนี้เพื่อผลประโยชน์ที่คนต้องพิทักษ์ และผลประโยชน์อื่น ๆ ที่จะตามมาในภายหน้านั่นเอง

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า กลุ่มนิสิต นักศึกษา ซึ่งถือว่าเป็นชนชั้นกลางที่มีบทบาทสำคัญในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และ 6 ตุลาคม 2519 นั้น เป็นกลุ่มพลังที่แท้จริงในการเชื่อมประสานและผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการเมืองแบบประชาธิปไตย ดำเนินการเป็นตัวกลางเชื่อมชนชั้นสูงและชนชั้นต่ำเข้าด้วยกัน ในขณะที่ชนชั้นกลางอีกกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจ เช่น พวกพ่อค้า นักธุรกิจเอกชน และนายธนาคาร กลับไม่มีบทบาทในการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในช่วงเวลาดังกล่าวแต่อย่างใด

3.3 ผลพลเอกเปรม ถึง ยุคเผด็จการรสช. (พ.ศ. 2526-2535)

เนื่องจากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่มีมาอย่างคั่งเคื่อง ทำให้นอกจากจะมีชนชั้นกลางเพิ่มขึ้นแล้ว ยังได้มีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของทางราชการต่อบทบาทภาคเอกชนในการบริหารประเทศอีกด้วย โดยรัฐบาลในช่วงพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้เชิญกลุ่มธุรกิจที่เป็นชนชั้นกลางเข้ามาช่วยกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจผ่านทางสมาคมการค้า และหอการค้าต่าง ๆ ด้วย เนื่องจากในช่วงนั้นไทยกำลังประสบภาวะการขาดดุลการค้าและดุลการชำระเงินอย่างรุนแรง ในขณะที่เดียวกันพลังทางสังคมโดยเฉพาะอย่างคือ องค์กรธุรกิจ

และชนชั้นกลางได้เริ่มมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อสังคม และมีความรู้สึกเชื่อมั่นในศักยภาพทางการเมืองของตนเอง เมื่อชนชั้นกลางที่มีความสำคัญทางการเมืองมองไปที่การเมือง ก็เกิดความเบื่อหน่ายกับสภาพที่เต็มไปด้วยการทุจริตโกงกิน การซื้อขายเสียง และการแย่งชิงอำนาจ ผลประโยชน์กัน พวกเขาร่วมเข้ากับการเคลื่อนไหวของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม เช่น กลุ่มทหารที่กล่าวโจมตีนักการเมือง โดยมีสื่อมวลชนและนักวิชาการเป็นแรงเสริมอีกทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโทรทัศน์ ได้กลายเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดทัศนคติทางการเมืองของชนชั้นกลางในยุคนั้นเป็นอย่างมาก¹³

อย่างไรก็ดี ตลอดยุคของพลเอกเปรมนั้นได้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นกลางไทยเริ่มมีการตื่นตัวและลุกขึ้นยืนได้แล้ว โดยยอมรับหลักการประชาธิปไตยในทางทฤษฎี แต่จริงเท็จประชาธิปไตยในทางปฏิบัติ เพราะมองว่ามันเบี่ยงเบนไปจากประชาธิปไตยในอุดมคติ แต่กระนั้นก็ยังมีคนจำนวนมากที่พอรับได้ เพราะระบอบที่เป็นอยู่ในขณะนั้นยังมีได้ให้อำนาจแก่นักการเมืองเดิมที่ หากแต่เป็นการแบ่งปันอำนาจระหว่างพรรคการเมืองฝ่ายหนึ่งกับพันธมิตรทหารกับเทคโนโลยีอีกฝ่ายหนึ่ง โดยมีพลเอกเปรมเป็นผู้นำที่ได้รับการยอมรับจากทุกฝ่าย

ชนชั้นกลางได้เริ่มปรากฏให้เห็นชัดเจนในภาพรวมของสังคมไทยประมาณปี 2529-2531 (ปลายรัฐบาลพลเอกเปรมต่อรัฐบาลพลเอกชาติชาย) ช่วงเวลาในขณะนั้นเป็นช่วงที่เศรษฐกิจโลกและเศรษฐกิจไทยอยู่ในสภาวะเป็น "ฟองสบู่" กล่าวคือ เป็นยุคที่เงินทองมีอยู่เกลื่อนเกลื่อน หาง่าย ขายคล่อง ดังจะเห็นได้จากราคาดินในตลาดหลักทรัพย์เพื่อฝูงลึกลับเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้นหลายเท่าตัว เป็นต้น ทำให้ชนชั้น

¹³ เอนก เหล่าธรรมทัศน์, อ้างแล้ว, หน้า 72.

กลางเหล่านี้สามารถกระจายเงินทองได้อย่างง่าย ๆ และมากมาย ซึ่งสามารถบันดาลความ
สุขได้อย่างพุ่มเฟือย และตรงนี้เองที่สร้างคุณลักษณะอีกประการหนึ่งของชนชั้นกลางไทยขึ้นมา
นั่นคือ การยึดคติในคตินิโบริโกคนิธม¹⁴ ที่เน้นความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็น
อีกคุณลักษณะหนึ่งที่ติดตัวชนชั้นกลางไทยมาจนถึงปัจจุบัน

ในยุคแห่งความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ ที่รัฐบาลชาติชายซึ่งมาจากการเลือกตั้ง
ตามวิถีทางประชาธิปไตย ได้พยายามเสนอภาพการเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ให้เป็นอุดม
การณ์ของชาตินั้น มีผลทำให้คนจนส่วนใหญ่ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีแนวโน้มที่จมนลง
ในขณะที่ชนชั้นกลางไม่ว่าจะเป็นชนชั้นกลางระดับสูงหรือต่ำ ต่างก็ได้รับประโยชน์จากช่วง
เวลาดังกล่าวทั้งสิ้น ชนชั้นกลางที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากที่สุดในยุคที่เศรษฐกิจ
รุ่งเรืองก็คือ พนักงานบริษัททั้งในสถานประกอบการและการบริการ เพราะได้รับเงินเดือน
ค่อนข้างเร็ว นอกจากนี้ยังมีกลุ่มอาชีพอิสระและพ่อค้า ที่มีโอกาสยกระดับฐานะของคนด้วย
เช่นกัน ส่วนพวกข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจซึ่งมีรายได้ประจำนั้น ได้กลายเป็น
กลุ่มที่ไม่ได้รับผลพวงจากการพัฒนาเท่าที่ควร

จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างสูงในสมัยชาติชาย ทำให้ชนชั้นกลางมีโอกาส
ปรับฐานะทางเศรษฐกิจให้อยู่ในระดับที่สูงขึ้นไปอีก ดังนั้นในยุคที่เศรษฐกิจเฟื่องฟูดังกล่าว
ในสายตาของชนชั้นกลางแล้วจึงดูเหมือนว่า ประชาธิปไตยในทางการเมืองกับการพัฒนา
เศรษฐกิจจะเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน การรัฐประหารจึงเป็นเรื่องที่ดูมองว่า เป็นเรื่องที่
ล้ำสมัยและหลายคนมองข้ามไป¹⁵

¹⁴ เกษม ศิริสัมพันธ์, อ้างแล้ว, หน้า 8.

¹⁵ วรวิทย์ เจริญเลิศ, อ้างแล้ว, หน้า 135-136.

อย่างไรก็ดี ในช่วงเวลาต่อมา ชนชั้นกลางได้กลับมาแสดงบทบาททางการเมืองอีกครั้ง โดยเริ่มจากการแสดงความรู้สึกเบื่อหน่ายกับสภาพทางการเมือง ที่เต็มไปด้วยการคอร์รัปชัน การแข่งขันอำนาจ และผลประโยชน์กันอย่างมากมายของนักการเมือง จนนักวิชาการบางท่านได้ขนานนามรัฐบาลของพลเอกชาติชายว่า "ชนาธิปไตย" หรือ "บุฟเฟต์คาปิเนต"¹⁶ ประกอบกับการแสดงความไม่พอใจกับการเมืองระบอบประชาธิปไตยที่เป็นอยู่ จนเกิด "ขบวนการคุณธรรมนำการเมือง" ขึ้นมาเป็นทางเลือกใหม่ของสังคม¹⁷ นอกจากนี้ การขยายตัวของระบบทุนนิยมได้ส่งผลให้ชนชั้นกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มนักลงทุนในตลาดหลักทรัพย์ ได้ตระหนักถึงความสำคัญของความมั่นคงทางการเมือง ที่มีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ ดังนั้นการรับรู้ข่าวสารความเคลื่อนไหวทางการเมือง จึงเป็นสิ่งจำเป็น และอาจถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงบทบาทครั้งสำคัญของชนชั้นกลางไทยในช่วงทศวรรษหลังนี้¹⁸

ผลสืบเนื่องจากความไม่พอใจต่อระบอบการเมืองที่เป็นอยู่ ประกอบกับปัญหาทางเศรษฐกิจในช่วงหลังนี้เอง ที่ทำให้ชนชั้นกลางจำนวนหนึ่งตัดสินใจเข้าร่วมชุมนุมในเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม 2535 ซึ่งถือว่เป็นปรากฏการณ์การต่อสู้ทางการเมืองครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์การเมืองไทย เพราะเป็นการรวมตัวเพื่อสร้างข้อเรียกร้องทางเศรษฐกิจ และขับไล่ผู้นำเผด็จการทหาร (พลเอกสุจินดา คราประยูร) ให้พ้นไปจากวิถีทางการเมืองที่ไม่ชอบธรรม การเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมืองในครั้งนี้ เป็นการแสดงบทบาททางการเมืองร่วมกันของชนชั้นกลางทุกกลุ่มเป็นครั้งแรก นอกจากนี้ยังมีชนชั้นล่าง โดยเฉพาะกรรมกร คนจนในเมืองเข้าร่วมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก

¹⁶ ดร.ลิขิต ชีวเวคิน แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้สัมภาษณ์แสดงความคิดเห็นคัดค้านการคอร์รัปชันที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

¹⁷ เอนก เหล่าธรรมทัศน์, อ้างแล้ว, หน้า 76.

¹⁸ มั่น พิชินท้อย, "ชนชั้นกลางในกรุงเทพมหานคร : อำนาจทางการเมืองไทย," มติชน (27 มิถุนายน 2535) : 8.

การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางทุกกลุ่ม ตลอดจนการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองของชนชั้นล่าง เพื่อคัดค้านการสืบทอดอำนาจต่อของเผด็จการ และเรียกร้องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เสียหายไปกับการกระทำของเผด็จการรัฐฯ. ในครั้งนี้ เราจะพบว่า กลุ่มปัญญาชนหัวก้าวหน้า ซึ่งประกอบด้วย นักวิชาการ นิสิต นักศึกษา และนักเคลื่อนไหวในองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นกลุ่มแกนนำที่มีบทบาทในการรณรงค์ประชาธิปไตยอย่างต่อเนื่องและเห็นได้ชัด สำหรับกลุ่มผู้ใช้แรงงานทั้งในภาคราชการ รัฐวิสาหกิจ และเอกชน จัดเป็นกลุ่มที่มีข้อจำกัดในการเข้าร่วมชุมนุมมากที่สุด เนื่องจากเงื่อนไขและกฎระเบียบในสถานที่ทำงานไม่เปิดโอกาสให้เข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองมากนัก ดังนั้นคนกลุ่มนี้จึงแสดงบทบาทได้เพียงเป็นผู้ให้การสนับสนุนเท่านั้น ¹⁰

อย่างไรก็ดี มีข้อสังเกตจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองในเดือนพฤษภาคม 2535 ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ในภาคเอกชนลูกจ้างคอปขวามีทัศนคติ และการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองมากกว่าคนงานคอปขวาในส่วนอื่น ๆ ทั้งนี้ก็เพราะมีปัจจัยและเงื่อนไขบางประการเอื้อต่อการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองของคนกลุ่มนี้ดังนี้คือ

1. ลูกจ้างคอปขวามีโอกาสเรียนรู้เรื่องสิทธิ เสรีภาพ และหลักการของระบอบประชาธิปไตยจากการศึกษาที่เป็นทางการ และโดยอาชีพของเขาก็ทำให้สามารถเข้าถึงข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ ได้อย่างสม่ำเสมอ เป็นผลให้สามารถวิเคราะห์ แยกแยะเหตุการณ์ทางการเมืองด้วยตัวเองได้ดี

2. ทักษะและความรู้ของลูกจ้างคอปขวา สามารถหาได้ในตลาดได้ง่าย ดังนั้นงานของพวกเขาก็มีความมั่นคงสูง และมีความเป็นอิสระ

3. อาชีพบางประเภทของลูกจ้างคอปขวามีความเกี่ยวข้องกับสิทธิ เสรีภาพของประชาชนโดยตรง เช่น นักพัฒนาจากองค์กรเอกชน และนักกฎหมาย เป็นต้น มีส่วนช่วยส่งเสริมให้พวกเขามีโลกทัศน์ที่กว้างทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง

¹⁰ สิริพร ยอดกมลศาสตร์, อ้างแล้ว, หน้า 62.

4. สถานที่ทำงานของพวกพนักงานคอปกขาว รวมศูนย์อยู่ที่ใจกลางของกรุงเทพมหานคร จึงสะดวกแก่การเข้าร่วมชุมนุมในช่วงวิกฤตการณ์ดังกล่าว²⁰

แม้ว่าชนชั้นกลางที่มีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมือง เพื่อขับไล่เผด็จการในครั้งนี้ จะกระทำด้วยเหตุผลที่แตกต่างหลากหลายก็ตามที่ แต่การแสดงออกดังกล่าว เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นกลางมีความต้องการระบบเศรษฐกิจเสรี การเมืองแบบประชาธิปไตย เพื่อให้ระบบทุนนิยมที่กำลังชะลอตัวลง และได้สร้างความเสียหายในเรื่องผลประโยชน์ให้แก่คนกลุ่มนี้ สามารถพลิกฟื้นและขับเคลื่อนไปข้างหน้าให้ดั้งเดิม ภายใต้อิทธิพลของ "ความสงบและความมั่นคงทางการเมือง" ในระบอบประชาธิปไตย²¹

บทสรุปเชิงวิพากษ์

ผลสะท้อนจากชัยชนะที่ชนชั้นกลางได้รับในช่วงเหตุการณ์พฤษภาคม 2535 นั้น มิได้หมายความว่า ชนชั้นกลางไทยของเราจะมีจิตสำนึกในการต่อสู้เพื่อชนชั้น และเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางชนชั้นที่สำคัญที่สุดในสังคมไทย ดังที่มาร์กซ์ (Karl Marx) เคยกล่าวไว้แต่อย่างใด แม้ว่าชนชั้นกลางจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ที่มีความสามารถทางกำลังทรัพย์ สติปัญญา ความรู้ความสามารถ ตลอดจนความทันสมัยต่อเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วของโลกในทุกวันนี้ก็ตาม ตราบใดที่ชนชั้นกลางไทยยังไม่มีการพัฒนาจิตสำนึกทางชนชั้น และสร้างสปิริต (Spirit) แห่งการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นแก่ชนชั้นของตนได้แล้ว ความหวังที่จะให้ชนชั้นกลางเป็นพลังสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยก็คงจะเป็นไปไม่ได้ยาก

²⁰ สังคีต พิริยะรังสรรค์, "ลูกจ้าง คนจนเมืองกับเหตุการณ์พฤษภาคม," สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 39 (กันยายน 2535) : 22.

²¹ วรวิทย์ เจริญเลิศ, อ้างแล้ว, หน้า 139.

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในปัจจุบันบทบาทของชนชั้นกลางไทย จะยังไม่สามารถเป็นตัวผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือเป็นพลังที่สำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตยได้ดังประเทศตะวันตกก็ตาม แต่ผู้วิจัยก็ยังมีความเชื่อมั่นว่า ชนชั้นกลางจะเป็นความพลังสำคัญในการสร้าง พัฒนา และรักษาระบบประชาธิปไตยของไทยให้มีความเข้มแข็ง มั่นคงได้ ถ้าหากเราไม่ยึดเอาประสบการณ์ของตะวันตกมาเป็นมาตรฐาน หรือเป็นสูตรสำเร็จรูปว่า เมื่อมีชนชั้นกลางแล้ว ประชาธิปไตยจะเดินเข้ามาหาเองโดยอัตโนมัติ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะสภาพแวดล้อม ตลอดจนเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ และบริบททางการเมือง ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องที่มา ความคิด ความเชื่อในการปกครอง รวมไปถึงวัฒนธรรมทางการเมืองและสังคม ที่จะเอื้อให้ชนชั้นกลางเติบโต และพัฒนาตัวเองให้มีศักยภาพมากพอที่จะเป็นกระตุก สิ้นหลัง และเป็นแกนนำในการพัฒนาประชาธิปไตยร่วมกับชนชั้นอื่นในสังคมนั้น ล้วนมีความแตกต่างกับชนชั้นกลางของประเทศตะวันตกทั้งสิ้น

สิ่งสำคัญก็คือ เราต้องปลูกให้ชนชั้นกลางของเราตื่นตัว รู้จักตัวเอง รู้คุณค่าอัน- จุอ่อนของตนเอง มีความกล้าหาญ จริงใจ มีอิสระเสรีภาพ พร้อมทั้งจะปรับค่านิยมและ พฤติกรรมของตนเอง ในอันที่จะแสดงบทบาทผู้นำการเปลี่ยนแปลงของทุกชนชั้น ซึ่งถือว่าเป็นพลังภาคประชาชน ในการเสริมสร้างวัฒนธรรมประชาธิปไตยให้เกิดขึ้น และมีราก ลึกในสังคมไทยได้ต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย